

Hendrik Witbooi (1830-1905): Herwaardering en herevaluering in 21ste-eeuse Afrikaanse en Nederlandse literêre tekste

Sonja Loots

Hendrik Witbooi (1830-1905): Postcolonial and post-apartheid depictions in Afrikaans and Dutch 21st century literary texts

I discuss depictions of Hendrik Witbooi in Afrikaans and Dutch by writers from the Netherlands, South Africa and Namibia, and illustrate how the figure of Witbooi is reassessed in postcolonial, post-apartheid texts written after 2000. Piet van Rooyen's Op soek na Witbooi (2011), Koos Marais's Die keiservoël oor Namaland (2016), Connie Braam's Ik ben Hendrik Witbooi (2016) and Wij zijn de wrekers over dit alles, as well as singer/songwriter HemelBesem's "Ima Kullid" (2014), God praat Afrikaans (2017) and "Witbooi" (2020) are highlighted. The aim is to offer insights about similarities and differences, but also to consider how the trauma experienced by Witbooi and the Namas at the hands of German colonists is often remembered in ways that encompass the traumas of apartheid and the Holocaust.

1. Inleiding

Hierdie artikel fokus oorsigtelik op uitbeeldings van die Nama-opperhoof Hendrik Witbooi in 21ste-eeuse Afrikaanse en Nederlandse tekste deur Nederlandse, Suid-Afrikaanse en Namibiese skrywers. Elkeen van hierdie tekste kyk vanuit 'n postkoloniale perspektief terug op Witbooi se stryd teen kolonialisme. Dit gaan ook telkens oor kollektiewe herinnerings aan die dood van die helfte van alle Namas in die destydse Suidwes-Afrika tussen 1904 en 1908 tydens wat vandag erken word as "die eerste volksmoorde van die twintigste eeu" (Adhikari, 2008: 303).

Tydens apartheid in Suid-Afrika en voor die onafhanklikheidswording van Namibië in 1990 het uitbeeldings van Hendrik Witbooi in Afrikaanse poësie en prosa gebuk gegaan onder die enorme impak van koloniale geskiedskrywing. Veral Gustav Preller se studie *Vóortrekkers van Suidwes* (1941), met die negatiewe sienings van Witbooi wat daarin vervat is, het dekades lank gedien as voedingsbron vir histories onakkurate uitbeeldings van Witbooi as 'n magshonger kwaadstoker en bygelowige fanatikus. Preller se invloed was merkbaar in etlike Afrikaanse uitbeeldings van Witbooi in apartheidsera-tekste waarin koloniale denke en apartheidretoriek ontplooi is; en waarin koloniale oorheersing deur Duitsers en/of Afrikaners eksplisiet verdedig is (sien Loots, 2022, vir meer hieroor).

Volgens Preller was Witbooi “’n gewone struikrower” wat hom skuldig gemaak het aan “roof- en moordpartye” en “barbaarse wreedheid” in die geselskap van “bandelose gespuis” (Preller, 1941: 201, 203, 218). Preller het Witbooi ook van “fanatisme” beskuldig (194). Waar dit gaan om onderhandelings met Duitse staatslui het hy Witbooi bestempel as “pamantig” (203), “’n onrustige Hotnot” (211) en “skelm” (228).¹ In die tekste wat in hierdie artikel bespreek word, word Witbooi egter geheel en al anders uitgebeeld: as ’n held, ’n vryheidsvegter, ’n diplomaat en ’n visionêre leier. Die herwaardering en herevaluering van Witbooi in 21ste-eeuse tekste soos hierdie is ingegee deur hedendaagse sienings van hom as ’n ikoon van anti-koloniale weerstand (Hillebrecht, 2015: 39) en “die Namibiese Mandela” (Francken, 2020: 246). Dit blyk dat die briewe wat Witbooi nagelaat het ’n belangrike voedingsbron is vir al die tekste wat hier bespreek word. Hulle bevat sonder uitsondering verwysing na, of aanhalings uit die briewe wat Witbooi in die 1880’s, 1890’s en vroeë 1900’s geskryf het. Witbooi se briewe is in 2005 in die sogenaamde Memory of the World-register opgeneem en word soos volg deur Unesco beskryf:

Witbooi’s insights into the nature of colonialism, about the fundamental difference between conflict with African competitors and with European invaders, his attempts at formulating African legal concepts, and the visionary and poetic power of some of his texts are the qualities that set his letters apart and above the bulk of contemporary and earlier African texts of the same genre. The texts include the probably first written formulation of the concept of Pan-Africanism (“Letter Journals of Hendrik Witbooi”, Unesco 2005).

Soos gesuggereer deur die verwysing na die poëtiese seggingskrag van Witbooi se skryfwerk in bostaande aanhaling, word hy nie net as vryheidsvegter gehuldig nie, maar ook as buitengewoon begaafde skrywer. J.M. Coetzee (2021: 273-297) bespreek in *Late essays. 2006-2017* die skrywerskap van Witbooi saam met dié van wêreldberoemde skrywers soos Daniel Defoe, Philip Roth, Johann Wolfgang von Goethe, Leo Tolstoy, Gustav Flaubert en Samuel Beckett.² Dit is voorts relevant dat Witbooi deur Unesco gehuldig word vir sy vroeë insigte oor die aard van kolonialisme, aangesien die tekste wat hier bespreek word vanuit ’n postkoloniale perspektief oor kolonialisme besin.

Na my wete is hierdie artikel, die tweede in ’n tweeliek oor literêre uitbeeldings van Hendrik Witbooi, die eerste wat vergelykend fokus op Afrikaanse en Nederlandse skrywers se uitbeelding van Witbooi. Ek wil met hierdie benadering aansluit by Baer (2017) se literêre analise van tekste oor die Duitse koloniale volksmoord deur te fokus op soortgelyke tekste in Afrikaans en Nederlands. In *The Genocidal Gaze: From German Southwest Africa to the Third*

Reich bespreek Baer tekste wat die retoriese en ideologiese ooreenkomste tussen Duitse koloniale denke oor die uitwissing van die Namas en Herero's enersyds; en andersyds die gebruik van konsepte soos 'rassehiërargieë', 'lebensruimte' ('lebensraum') en 'finale oplossing' ('endlösung') as regverdigings vir die uitwissing van Jode tydens die Tweede Wêreldoorlog. Sy wys op gedeelte metodologie, soos konsentrasiekampe, doodskampe, opsetlike hongersnood, verkragting en die uitmoor van vroue en kinders. Volgens Baer (2017: 3) klop haar benadering met nuwe tendense in die veld wat bekendstaan as 'Holocaust-studies' omdat daar in hierdie veld toenemend aandag geskenk word aan postkoloniale terminologie en ander volksmoorde in Afrika. Sy wys voorts op die spesiale prominensie van Duitse kolonialisme in hierdie vergelykende benaderings:

This new approach sits at the intersection of Holocaust Studies and Postcolonial Studies [...] by widening yet again the vocabulary and theory with which we talk about the Holocaust, beyond the boundaries of Europe, to include earlier and related genocides committed in Africa. German colonialism (1884–1919) has come under particular scrutiny as a possible source for grasping how the racial/racist hierarchies implicit in imperialism are connected to Nazi ideology.

Terwyl die verbande tussen die Duitse volksmoord in Namibië en die uitwissing van die Jode baie aandag van historici kry (Erichsen, 2005; Kössler, 2015; Madley, 2005; Olusuga en Erichsen, 2010; Zimmerer, 2003), is Baer se boek seldsaam omdat dit literêre tekste ondersoek om hierdie verbande te demonstreer. Baer sluit onder andere 'n hoofstuk in oor Witbooi se dagboek en nog een oor installasiekuns deur die Suid-Afrikaanse kunstenaar William Kentridge. Ek wil by haar aansluit met my analise van die uitbeeldings van Hendrik Witbooi deur skrywers uit Nederland, Suid-Afrika en Namibië. Ek illustreer hoe Witbooi in postkoloniale, post-apartheidstekste deur Nederlandse, Namibiese en Suid-Afrikaanse skrywers herwaardeer en nuut beoordeel word. Die tekste wat ter sprake kom, is Piet van Rooyen se *Op soek na Witbooi* (2011), Koos Marais se *Die keiservoël oor Namaland* (2016), Connie Braam se *Ik ben Hendrik Witbooi* (2016) en *Wij zijn de werkers over dit alles* (2020), en die rymkletsers HemelBesem, wie se regte naam Simon Witbooi is, se "Ima Kullid" (2014), *God praat Afrikaans* (2017) en "Witbooi" (2020).³

Ek gebruik Michael Rothberg (2009) se konsep 'veelrigting-geheue' (my vertaling van 'multidirectional memory') om te illustreer dat herinnerings aan die trauma wat Witbooi en die Namavolk aan die hand van koloniale Duitse regering beleef het, toenemend onthou word op maniere wat die traumas

van apartheid en die Jodeslagting tydens die Tweede Wêreldoorlog omvat. Rothberg se boek handel oor hoe uiteenlopende geskiedenis van politieke geweld as herinneringsmiddels vir mekaar kan dien. Rothberg argumenteer dat veelrigting-geheue dit moontlik maak om gewelddadige historiese gebeure uit verskillende geografiese en temporale rame sáám te onthou sonder om hierdie afsonderlike geskiedenis te reduceer tot óf dieselfde óf heeltemal verskillende en onverwante verledes. In my besprekings fokus ek op Rothberg se stellings oor raakpunte tussen Holocaust-herinnerings en die maniere waarop Europese kolonialisme onthou word. Ek oorweeg Rothberg se insig dat veelrigting-geheue kan lei tot nuwe vorme van samehorigheid tussen getraumatiseerde groepe en illustreer dat daar wel sprake is hiervan in die tekste onder bespreking. Ek verwoord egter ook, veral in my bespreking van *Die keiservoël oor Namaland* en HemelBesem se Witbooi-oeuvre, skeptisisme oor Rothberg se aandrang dat veelrigting-geheue klaarspeel met enige bepalende onderskeid tussen outentieke en unieke groepsidentiteite, en sy siening dat geen kollektiewe herinnerings deur enige groep ‘besit’ word nie.

2. Historiese agtergrond

Sedert die Rykskanselier in 1884 amptelik Duitsland se beskerming oor Lüderitz uitgebrei het en daarvan ’n Duitse protektoraat gemaak het, wou die Ryksregering sogenaamde ‘beskermingsooreenkomste’ (‘Schutzverträge’) met inheemse leiers sluit (Vedder, 1937: 733). Dit het behels dat die inheemse volke in ruil vir Duitse beloftes van beskerming in hul onderlinge oorloë hul onafhanklikheid prysgee. Witbooi was nie hiervoor te vinde nie (Pool, 1979: 253). Nóg Herman Göring nóg Kurt von François, wat in 1889 in Walvisbaai aangeland het, kon hom daartoe oorhaal. Von François het Witbooi toe die stryd aangesê in ’n oorlog wat voortgeduur het totdat Leutwein, wat Von François opgevolg het, in 1894 vir Witbooi verslaan en gedwing het om ’n vredesooreenkoms te sluit (Pool, 1979: 8-10).⁴ Die Witboois mog hul wapens behou, maar moes aan Duitse kant saam met die Duitsers teen die Herero’s en ander inheemse stamme veg. Witbooi het op 4 Oktober 1904 die vredesooreenkoms wat hy met Leutwein gesluit het, verbreek (Pool, 1979: 253). Sy oorlogsverklaring het gekom twee dae ná Von Trotha se berugte ‘vernietigingsbevel’ (‘Vernichtungsbefehl’) op 2 Oktober (Baer, 2017: 30; Pool, 1979: 250). Von Trotha het onder andere verklaar: “Binne die Duitse grens sal elke Herero met of sonder geweer, met of sonder vee, doodgeskiet word” (Pool, 1979: 251). In sy proklamasie getiteld “Aan de oorlogvoerende Namastamme” het Von Trotha later gewaarsku dat hy die Namas sal vernietig soos wat hy met die Herero’s gedoen het (Boehme, 2020: 242; Hillebrecht, 2015: 51; Groenewald, 2010: 96).

Witbooi is op 29 Oktober 1905 op die slagveld doodgeskiet. Ná Witbooi se dood is die Namas verslaan. ’n Aantal oorlewendes is as dwangarbeiders na ander Duitse kolonies geneem en sommige is na konsentrasiekampe gestuur (Wannenburgh, 1980: 181). In die konsentrasiekampe het gevangenes dwangarbeid, onvoldoende voeding, verkragting en swak sanitêre toestande verduur (Boehme, 2020: 242). Haai-eiland was die mees berugte van hierdie kampe. Baer (2017: 107) se boek bevat ’n foto van Duitse soldate wat rondom 1903 op Haai-eiland besig is om skedels van Herero’s en Namas vir verskeping na museums en navorsingsentra in Duitsland te verpak. Dit was deel van die eugenetika-navorsing wat op die eiland gedoen is “om te ‘bewys’ dat die Herero’s en Namas ’n minderwaardiger ras as Europeërs was” (Baer, 2017: 107; sien ook Erichsen, 2005).

Suidwes-Afrika het ’n Duitse kolonie gebly totdat die Unie van Suid-Afrika, as deel van die Geallieerde magte, dit tydens die Eerste Wêreldoorlog binnegeval het. Suid-Afrika het vir die duur van die oorlog die gebied beheer. Die Unie het in September 1919 volgens ’n Volkebondmandaat beheer van “Duits-Suidwes-Afrika” aanvaar (Wellington, 1967: 270). Toe die mandaat beëindig is, het die Republiek van Suid-Afrika, met die apartheidsregering aan bewind, die gebied onwettig bly beset. In 1960 is die South West Africa People’s Organisation (Swapo) gestig om vir Namibiese onafhanklikheid te veg (Melber, 2005: 94). Die eerste veldslag tussen Swapo-lede en die Suid-Afrikaanse weermag het op 26 Augustus 1966 plaasgevind (Melber, 2005: 95). Die oorlog sou voortduur tot Namibiese onafhanklikheid in 1990. Hendrik Witbooi het tydens hierdie lang en uitgerekte oorlog as inspirasie vir Namibiese vryheidsvegters gedien. *The Combatant*, ’n PLAN-maandblad, het ’n afbeelding van Hendrik Witbooi as mashoof gebruik (Melber, 2005: 97).⁵ Nadat Namibië in 1990 uiteindelik onafhanklik geword het, is Witbooi se gesig in 1993 gekies om Namibië se nuwe banknote te versier (Kössler, 2015: 38). Witbooi se nasate het ook ’n belangrike rol gespeel in die onafhanklikheidsstryd. ’n Agterkleinseun van Hendrik, ook Hendrik Witbooi, het in die middel-1970’s na vore getree as ’n bekende Swapo-leier en was jare lank vise-president van Swapo (Kössler, 2015: 35).

In 2021 het Duitsland amptelik erken dat volksmoord in Suidwes-Afrika gepleeg is (“Germany officially recognises colonial-era Namibia genocide”, 2021). Skedels en beendere van Namas en Herero’s wat tydens die volksmoord na Duitse museums verskeep is, is by drie afsonderlike geleenthede deur Duitse kurators, diplomate en politici na Namibië teruggebring (“Germany returns [...] colonial remains”, 2018). Witbooi se sweep en Bybel is ook teruggegee (Kambwela, 2019).

3. Piet van Rooyen: Herevaluering van Witbooi deur 'n Namibiese skrywer ná onafhanklikheidswording

'n Belangrike impetus vir die herevaluering van Hendrik Witbooi in Afrikaans is Piet van Rooyen se *Op soek na Witbooi* (2011), 'n teks wat op die grens tussen feit en fiksie huiwer. Dit handel oor 'n navorser se soektog na Witbooi se graf. Dié navorser, wat soos Van Rooyen aan die Universiteit van Namibië verbonde is, word op sy reis vergesel deur 'n Namatolk, 'n jong student wat in die loop van die reis sy minnares word. Die reisverhaal word afgewissel met Witbooi-briewe, deur Van Rooyen uit die oorspronklike Nederlands in Afrikaans vertaal. 'n Magdom feite oor Witbooi se lewe word aangebied en 'n uitgebreide bronnelys word agterin verskaf, maar daar is ook gefiksionaliseerde hoofstukke waarin Witbooi en een van sy dogters as romankarakters funksioneer (Van Rooyen, 2011: 167, 224-226). Intertekstuele verwysings en aanhalings word gebruik om verbande te trek tussen Witbooi en ander werklike of fiktiewe vegters, leiers, en/of rebelle. Dit is moontlik dat die genre-onstabiliteit, oftewel dat die feit dat die teks nie maklik as óf fiksie óf nie-fiksie geklassifiseer kan word nie, bygedra het tot die feit dat daar bykans geen resensies oor hierdie belangrike baanbrekersteks in die Afrikaanse media verskyn het nie.

Van Rooyen (2011: 10) verduidelik eksplisiet dat Witbooi vir hom 'n figuur is met groter relevansie as sy rol in die geskiedenis van Duitse kolonialisme: "Hendrik Witbooi het groter as hyself, groter as sy eie klein geskiedenis, geraak." Hy beskou Witbooi as eksemplaries van mitiese en historiese helde soos Theseus, Perseus, Achilles, Koning Arthur, Don Quichote, Napoleon en Generaal de la Rey, om maar enkele van die voorbeelde te noem waarmee die teks deurspek is. Die verbande wat Van Rooyen tussen Witbooi se lewensloop en ander geskiednisse trek, illustreer Rothberg (2009: 11) se siening dat veelrigtingegeue verbande trek oor ruimtelike, temporale en kulturele grense heen: "The model of multidirectional memory [...] acknowledges how remembrance both cuts across and binds together diverse spatial, temporal and cultural sites."

Die skrywer vestig ook reeds in die eerste hoofstuk 'n verband tussen die Jodeslagting en die Witbooi-geskiedenis. Hy beskryf 'n gesprek tussen twee navorsers oor gerugte dat Duitse koloniste in die nasleep van die oorlog teen Hendrik Witbooi 'n geheime tunnel onder Windhoek gegrawe het as skuilplek teen moontlike aanvalle deur Witbooi se Witkam-ruiters: "Mense was vir jare na sy dood steeds vrek bang vir die Witkams. Witbooi was 'n groot verskrikking in daardie dae, selfs tot lank na sy dood. Daar was baie om voor bang te wees" (Van Rooyen, 2011: 2). Die navorsers besin oor die verband tussen die Duitse koloniste in Windhoek se drang om hulself met tunnels, mure, forte en verskansings te

beveilig en soortgelyke gebeure in Europa: “Daar was hulle ook inderhaas aan die mure bou: dit wat later die Franse Maginot-lyn sou word, die Duitse Atlantiese Muur, die Grauerort-vestings, dié by die Cote d’Argent” (Van Rooyen, 2011: 2-3). Die gesprek eindig met die waarneming dat hierdie mure die begin was van die oorloë wat sou uitloop op die Jodeslagting:

Dis dié mure waarin die groot oorloë, nommer Een en Twee, hulle ontstaan gehad het – die massas dooie soldate; later ook die hel van die holocaust, die miljoene gestorwe burgerlikes, die massagrafte van die Jode, die Pole en die Jipsies” (Van Rooyen, 2011: 3).

Die skrywer keer in die verhaalslot terug na ’n besinning van ooreenkomste tussen die Witbooi-geskiedenis en die Jodeslagting deur ooreenkomste uit te lig tussen die Duitsers se morbiede “wetenskaplike” gemoeidheid met Namaskedels enersyds, en eugenetika-eksperimente deur die Nazi’s tydens die Tweede Wêreldoorlog andersyds (Van Rooyen, 2011: 227-228). Die verbande wat Van Rooyen trek tussen die lot van die Namas en die lot van die Jode, klop met Rothberg (2009: 6) se waarneming dat Holocaust-herinnerings bydra tot die artikulering van ander geskiedenis van viktimisering. Rothberg noem spesifiek die vrugbare produktiwiteit van vergelykende benaderings wat raakpunte tussen kollektiewe herinnerings oor Europese kolonialisme en die Jodeslagting verken: “When we talk about collective Holocaust memory or about collective memories of colonialism and decolonization, we are talking primarily about shared memory” (Rothberg, 2009: 15).

Behalwe dat Van Rooyen vir Witbooi gebruik as ’n lens waardeur hy na historiese wêreldgebeure kyk, is die gemoeidheid met Witbooi op ’n meer persoonlike vlak ook ’n soeke na betekenis. Die gefiksionaliseerde skrywer/navorsers bieg dat hy hom verdiep in navorsing oor Witbooi omdat sy lewe “so ligsinnig geraak [het] dat dit dreig om waardeloos te word” (Van Rooyen, 2011: 4). Hy wil Witbooi gebruik om rigting aan sy lewe te gee: “Ek soek na ’n held, iemand om na op te kyk, een volgens wie ek my eie lewe kan rig” (8). Die insette van die Namavrou wat die navorsers op sy reis vergesel, asook gesprekke met Namas wat hy tydens die reis ontmoet, het tot gevolg dat sommige van die navorsers se aannames, soos ook sy posisie as “wit Afrikaner-man” wat volgens sy eie erkenning “hopeloos te chauvinisties grootgeraak het” (124), bevestig word. Aka, die Namavrou wat hom vergesel, laat hom by geleentheid met haar kritiese insette “skaam” en “ontoereikend” voel (124). Hy begryp dat sy soeke na Witbooi en sy verhouding met Aka implikasies het vir sy eie posisie en dat dit ’n veranderde identiteit verg: “Ek sal myself moet heroorweeg, selfs herontdek, of herontwerp, as ek my rit saam met Aka klaar wil ry” (124). Sy soeke na ’n

nuwe identiteit is onsuksesvol, want Aka beskuldig hom daarvan dat hy nie anders kan as om 'n rassis en chauvinis te bly nie (192). Tydens 'n besoek aan Gibeon, waar Witbooi se nasate steeds woon, raak die navorser bewus van sy “bevoorregte posisie as wit man in hierdie land” (207). Hy besef dat die Namas rede het om agterdochtig te wees, want “wie is ek om na 'n Namagraf te kom staan en soek?” (221). Voor die einde van die reis skei die navorser en Aka se paaië en die afskeid is nie vriendelik nie.

Ten spyte van oomblikke van kritiese selfbeskouing en die navorser se omarming van Witbooi as sy persoonlike held, is die teks vreemd genoeg nie vry te spreek van koloniale denke en selfs rassisme nie. Die skrywer gebruik minstens twee keer skokkende raspejoratiewe (Van Rooyen, 2011: 183, 197).⁶ Dit kom nie uit historiese bronnemateriaal nie, maar word in die mond van die ek-verteller geplaas. Soos in vroeëre tekste oor Witbooi in die Afrikaanse kanon, blyk Gustav Preller se *Vóortrekkers van Suidwes* invloedryk. Etlike ‘feite’ uit dié bron word oorgeneem sonder dat dit krities bevraagteken word. Preller se vertelling van die Herero's wat na Witbooi verwys het as “die slegte kortetjie” en oor Witbooi wat in 'n koets in Gibeon sou rondgery het, word byvoorbeeld klakkeloos herhaal (Van Rooyen, 2011: 189, 191). Daar is ook spore van Preller se skeefgetrekte weergawes oor waarom Witbooi oorlog verklaar het. Van Rooyen gee die opinies weer dat Hendrik deur die profeet Stuurman oorreed is en dat sy oorlogsverklaring deur godsdienstige fanatisme gemotiveer was, en beweer selfs dat Hendrik “bloot moeg was vir stilsit” (196). Hierdie stellings vorm deel van beskrywings van die ek-verteller se denke oor Witbooi en word nie aan Preller toegeskryf nie, wat dit nog meer problematies maak. Genoemde ooreenkomste met Preller-bronnemateriaal val op omdat Preller deesdae bekendstaan as “die belangrikste ideoloog en uitvinder van die twintigste-eeuse Afrikanertradisie” (Hofmeyer, 1991: 62; sien ook fel kritiek op Preller se onakkuraatheid en partydigheid in Van Jaarsveld, 1960, Liebenberg, 1975).

Die teenkant van die munt is dat Van Rooyen wel Duitse koloniale vergrype en Witbooi se opstand teen koloniale oorheersing belig soos geen Afrikaanse skrywer voor hom nie. Van Rooyen, wat ook tien jaar ná die verskyning van hierdie teks 'n vakwetenskaplike artikel oor die Duitse aanval op Hoornkrans sou publiseer (Van Rooyen, 2021), sluit ook hier in sy teks 'n ooggetuie-verslag oor die geweld teen vroue en kinders by Hoornkrans in (Van Rooyen, 2011: 156). Anders as in apartheidsera-romans waarin Witbooi figureer, haal Van Rooyen die bewoording van Von Trotha se vernietigingsbevel aan die Herero en die proklamasie aan die Nama, volledig aan (Van Rooyen, 2011: 200). In nog 'n belangrike postkoloniale teksmoment sluit Van Rooyen 'n brief in waarin Witbooi hom verweer teen beskuldigings dat hy onskuldige mense vermoor het:

Jy beskuldig my daarvan dat ek hulpelose witmense vermoor [...] Ek vra jou, as jy hierdie brief ontvang het, gaan sit stil en dink 'n bietjie na. Tel al die siele wat omgekom het in die afgelope tien jaar sedert jy in die land ingekom het, tot vandag toe. En reken hierdie jare om in maande, en die weke en die dae en die ure sedert hulle dood is. Tel dan daarteenoor die paar wittes wat in my hande geval het in hierdie kort tydjie (202).

Die volle ooreenkoms met Leutwein, insluitende die bepaling wat hom verplig het om saam met die Duitsers te veg, word aangehaal (Van Rooyen, 2011: 181). Ten spyte van die teks se tekortkominge, blyk die navorser se onmiskenbare bewondering vir Witbooi duidelik. Sy inspirasie was onder meer 'n Namaprysgedig oor Witbooi wat hy opteken en in Afrikaans vertaal.⁷ *Op soek na Witbooi* wil ook 'n soort pryslied wees aan die man met wie die navorser hom wil vereenselwig ten spyte van alles wat hulle van mekaar onderskei. Dit herinner aan Rothberg (2009: 5) se insig dat verkenning van veelrigting-herinnerings nuwe vorme van solidariteit teweegbring: “When the productive, intercultural dynamic of multidirectional memory is explicitly claimed, [...] it has the potential to create new forms of solidarity.” Die navorser se vereenselwiging met Witbooi staaf ook Rothberg se insig dat die verkenning van veelrigting-geheue ons bind aan diegene wat ons as ander beskou (“bind us to those whom we consider other”, Rothberg, 2016: 5).

4. Koos Marais: Herevaluering van Witbooi deur 'n Suid-Afrikaanse skrywer ná onafhanklikheidswording

Soos Piet van Rooyen se *Op soek na Witbooi* (wat hierbo bespreek is), is Koos Marais se *Die keiservoël oor Namaland* (2016) 'n hibriede teks wat gefiksionaliseerde inhoud kombineer met 'n dokumentêre aanslag (kompleet met voetnote, argieffoto's, kaarte en 'n bronnelys). Die skrywer beklemtoon in sy “Outeursnotas” dat die verhaal gegrond is op navorsing oor feitelike gebeurtenisse, maar dat dit ook “geromantiseerde fiksie” inkorporeer (Marais, 2016: 354). Die verhaal fokus op die lotgevalle van Ernst Luchtenstein, 'n Joods-Duitse immigrant wat in 1906 as veertienjarige seun in Lüderitzbucht (vandag Lüderitz) aanland, en Regina Klube, die dogter van Duitse pioniers. Hoofstukke oor Ernst en Regina se wedervaringe word afgewissel met hoofstukke oor die lot van Cornelius Fredericks, Hendrik Witbooi se skoonseun wat op Haai-eiland gesterf het.

Die eerste hoofstuk begin met Ernst wat in 1906 vanaf die dek van die skip waarmee hy uit Duitsland gereis het, die gevangenes op Haai-eiland dophou. Hy wonder of die “[k]ort, tingerige koperkleurige gedaantes” van die gevangenes “regte mense” is (Marais, 2016: 1). Sy vooroordele is skreiend:

Af en toe spoel 'n walglike stank saam met die koue wind van die eiland af tot by die skip sodat die Duitse seun sy neus styf toekny. Regte mense kan tog nie so ruik nie, dink hy. Maar hulle bly dan in skuilings, soos mense? Of is dit dalk hokke, soos in Hamburg se dieretuin?

[...] In sy gedagte doem die dooie rotte weer op wat hy altyd uit die solder moes gaan haal om op die ashoop weg te gooi (Marais, 2016: 1).

Dieremetaforiek word gebruik om die seun se koloniale denke oor koloniale subjekte as niemenslik te illustreer. Fanon (2004: 42) noem dit as 'n tipiese kenmerk van koloniale retoriek: "The terms the settler uses when he mentions the native are zoological terms."⁸ Die verhaal neem 'n wending wanneer Ernst en sy gesin se pad met dié van Fredericks en 'n groep Namasoldate kruis. Die Luchtensteins word deur Fredericks begenadig en so ontstaan 'n onwaarskynlike vriendskap tussen Ernst, sy moeder en Fredericks. Deur hierdie vriendskap en die uitwisseling van gedagtes wat daarmee saamhang, leer die Luchtensteins om anders te dink oor die Namas. Koloniale stereotipes van Europese beskaafdheid en inheemse onbeskaafdheid word byvoorbeeld omgekeer wanneer Fredericks hom soos volg oor die onmenslike optrede van die Duitse soldate teenoor die twee Luchtensteins uitlaat: "As dit is hoe beskaafde mense optree, dan wil ek lievers 'n barbaar wees" (Marais, 2016: 150). Hierdie toneel volg op 'n ander, soortgelyke een oor die effek wat Fredericks sou gehad het op die karakter Thilo von Trotha, die generaal se neef. Nadat hy Fredericks ontmoet het, besluit Thilo dat die optrede van die Duitsers op Waterberg en in die Omaheke "barbaars" is: "In die Transvaal en Natal het hy nooit sulke barbaarse wreedhede gesien nie" (125).

Marais se teks wil kennelik korrektiewe bied op clichés van koloniale retoriek, op negatiewe sienings oor Witbooi en op historiese amnesie oor die gruwels van Duitse kolonialisme. Witbooi word uitgebeeld as 'n slim en dinamiese leier. Hy is ingelig oor wêreldsake, met onder andere beskrywings van hoe hy koerant lees en verbande trek met die opkoms van fascisme in Duitsland en sy eie belewenis van Duitse kolonialisme (Marais, 2016: 63). 'n Hoofstuk oor die aanval op Hoornkrans begin met 'n beskrywing van Duitsers wat 'n vrou en kind doodskiet. Witbooi se verbystering en verdriet word empaties beskryf en die hoofstuk fokus op die enorme verliese wat die Witboois gely het (64). Koloniale geweld teenoor die Herero's word in grusame besonderhede beskryf. Von Trotha se Herero-uitwissingsbevel en die belofte dat hy sy woord gestand sal doen "al kos dit strome bloed" (109) word nie verdoesel nie. Vir die eerste keer in 'n Afrikaanse teks word Witbooi se oorlogsverklaring beskryf as 'n reaksie op die Duitse uitdelging van die Herero's (en nie as iets wat gemotiveer is deur magsfantasieë of godsdienstige fanatisme nie). By meer as een geleentheid word

dialogo in Witbooi se mond gelê wat, soos in tonele waarin Fredericks figureer, die trope van wit beskaafdheid en swart onbeskaafdheid uitgedaag word:

“Katriena, ek kan dit nie glo nie. Geen beskaafde mens kan dit mos aan vroue en kinders doen nie” (64).

“Hierdie mense, die Jermanne, is nie beskaafde mense nie. Hulle is nie regte mense nie” (107).

Ten spyte van belangrike teksmomente waarin die koloniale projek krities beoordeel word, is *Die keiservoël oor Namaland* egter ’n vreemde, onewe teks vol teenstrydighede wat, net soos *Op soek na Witbooi*, plek-plek koloniale denkbeelde en retoriek eggo. Behalwe hinderlike en herhaaldelike beskrywings van die Namas as “koperbruin mense” (35, 83, 84), “klein, rooikoperkleurig soos die koffiekannetjie agter op die wa” (70) en “rooikoper” (102) teenoor Stuurman as “pikswart” (74, 102), is daar die eendimensionele siening dat Duitsers (die skrywer noem hulle “Jermanne”) in die jare 1890 tot 1893 verantwoordelik is vir ’n bloeitydperk in die gebied wat hulle as setlaars binnegedring het: “Die Jermanne bring voorspoed na Namaland” (73). Witbooi word uitgebeeld asof hy alle besluite aan Stuurman sou oorgelaat het, en boonop as só bygelowig dat hy dink die x-straalmasjien is “van die duiwel” (74-75). Beskrywings van die omstandighede waaronder Witbooi die vredesooreenkoms met Leutwein onderteken, skep die indruk dat hy naïef was oor Leutwein: “Hy is regtig ’n ware heer, hierdie Leutwein’, dink Witbooi” (Marais, 2016: 67). Besonders skreiend is hoe die teks te kenne gee dat Witbooi aan Duitse militêre optredes deelgeneem het omdat hy van mening was dat sy mede-Afrikane “onbeskaafd” en “skelm” sou wees: “Hy is streng en ongeduldig met sy onbeskaafde, skelm landgenote. Hy tree kwaai teen hulle op” (Marais, 2016: 74). Ten spyte van Ernst Luchtenstein se kennisname van Fredericks se sienings oor die barbaarsheid van Europese koloniseerders, dink hy, tydens ’n lang verblyf in die Karasberge, aan homself as “beskaafde mens” teenoor die geïmpliseerde “onbeskaafdheid” van inheemse bewoners wat voor hom daar was: “Hy [Ernst] weet dat geen beskaafde mens voor hom al so lank in hierdie ruwe wêreld moes bly nie” (305). Die verhaalslot wentel om Ernst se oortuiging dat hy en sy Duitse vrou, nes die Namas, in Suidwes-Afrika hoort. In die slottoneel laat hulle bloed uit hul vingers op die aarde drup in ’n ritueel wat hul eienaarskap en geworteldheid in hul aangenome land bevestig. Ernst, wat as veertienjarige sy aankoms in Lüderitz as ’n vorm van besitname gedink het, verklaar seëvierend aan die einde van sy pionierslewe: “Hierdie land is my land” (Marais, 2016: 345-346).

Die problematiese teenstrydighede waarop ek wys, hou myns insiens verband met die wyse waarop veelrigting-geheue in die teks ontplooi word en

die vergelyking tussen die behandeling van Namas in Suidwes-Afrika met die lot van Jode. Enkele sleuteltonele is van belang. In die eerste hoofstuk val Ernst Luchtenstein, kort voordat sy familie aan wal sou stap, oorboord. Hy verdrink byna, maar word deur Haai-eiland se Namagevangenes uit die water en tot op die strand gesleep. Duitse soldate neem hom dan na die kamphospitaal. Terwyl hy sukkel om sy bewussyn te herwin, is hy vaagweg bewus van 'n argument waarin iemand hom (Ernst) bestempel as “net 'n Jood”: “Aber er ist doch nur ein Jude ...” (Marais, 2016: 47). Hy word hardhandig hanteer en bedwelms en nadat hy Eugène Fischer herken, besef hy dat hy in 'n laboratorium is: “Teen die muur staan rye bottels met snaakse stukke vleiserige materiaal daarin. Dit lyk vir hom soos die prentjies van 'n mens of dier se brein in sy skoolboek. Eenkant lê twee skedels” (Marais, 2016: 47). Hy word later in 'n ander vertrek wakker en dink dat hy dit alles dalk gedroom het. In latere hoofstukke wat op Haai-eiland afspeel terwyl Fredericks daar gevange gehou word, word heelwat aandag geskenk aan Fischer se berugte eksperimente op Herero- en Namagevangenes. Die teks bevat grafiese besonderhede oor die eksperimente waaraan Fredericks onderwerp word en sy wrede dood weens komplikasies deur die eksperimente veroorsaak. In 'n groteske toneel word Fredericks se skedel ná sy dood aan sy vrou Magdalena gegee om skoon te skrop: “‘Corneliussie, my Corneliussie,’ kerm sy aanhoudend terwyl haar trane oor die skedel stroom” (Marais, 2016: 243). In die verhaalslot van *Die keiservoël oor Namaland* word die eksperimente op Haai-eiland nogmaals opgehaal wanneer Ernst, nou 'n bejaarde man, terugdink aan wat met hom gebeur het toe hy veertien was. Hy kom tot die gevolgtrekking dat hy 'n noue ontkoming gehad het: “Hy verstaan dat die eksperimente op die eiland nie net tot die Khoi-mense of die Herero's beperk was nie. Dat hyself amper die slagoffer van 'n eksperiment was, net omdat hy Joods is” (Marais, 2016: 346).

Die skrywer gebruik van 'n mengsel van feit en fiksie om 'n verband te vestig tussen Europese anti-Semitisme en die eugenetika-navorsing op Haai-eiland. In die hoofstuk word dit 'n manier om te argumenteer dat Namibië ewe veel aan die pionier en sy Duitse vrou behoort as aan die Namas. Ernst beskryf Namibië aan Regina as “die vaste burg van die Namas en van my en jou” (Marais, 2016: 347). Omdat hy Joods is, en op grond van die gefiksionaliseerde noue ontkoming op Haai-eiland, meen Ernst dat hy 'n “duinerik” is eerder as 'n “keiservoël” ('n metafoor vir die Duitse koloniale ryk). In die bisarre paragrawe wat hierop volg, fluister hy in Nama liefdeswoorde vir sy Duitse vrou, duik sy in 'n bergpoel met niks aan nie behalwe 'n Namakralekraag, en swem hulle saam met die mitiese waterslang in 'n poel waar Ernst tot “in die siel van Namaland” kan sien. Dit is interessant dat hierdie aanvegware regverdiging van Duitse setlaars se voortgesette teenwoordigheid in 'n land waar hulle danksy Duitse kolonialisme vooruitgeboer

het; die ontkenning van die verskil tussen Ernst se Joods-Duitse, Regina se Duitse en die Namas se identiteit; en die wyse waarop Ernst en Regina aspekte van die Namas se taal en kultuur oorneem of approprieer, met Rothberg se teoretisering van veelrigting-geheue strook. Rothberg (2009: 2) verwerp die siening dat outentieke herinnerings en identiteite bestaan, en die tref van onderskeide tussen outentieke identiteite. In sy raamwerk val “ons” en “julle” weg en daarmee saam enige bepalende onderskeid tussen byvoorbeeld swart identiteit en Joodse identiteit. Die raakpunte tussen verskillende traumatiese geskiedenisne bind ons aan hulle wie ons as ‘ander’ beskou (Rothberg, 2009: 3). Hieruit vloei dit dat herinnerings aan traumatiese geskiedenisne nie deur bepaalde groepe besit word nie:

Rather, the borders of memory and identity are jagged; what looks at first like my own property often turns out to be a borrowing or adaptation from a history that initially might seem foreign or distant (Rothberg 2009: 5).

Na my mening illustreer die gebruik van veelrigting-geheue in die Marais-tekste en die gepaardgaande naasmekaarstelling van verskillende groepsidentiteite problematiese implikasies vir tekste wat geskryf en gelees word in postkoloniale kontekste waar daar nog oor aandadigheid, restitusie en grondbesit onderhandel word. Rothberg se siening dat daar geen ‘outentieke’ groepsidentiteite bestaan wat uit spesifieke geskiedenisne van viktimisering spruit nie, is moeilik versoenbaar met sy insig, in ’n latere hoofstuk van *Multidirectional memory*, dat trauma mededingend is: “[T]rauma often functions as the object of competitive struggle, a form of cultural capital that bestows moral privileges” (Rothberg, 2009: 87). Sy oortuiging dat geen groep ’n bepaalde geskiedenis ‘besit’ nie, is ook uit pas met die herleefde belangstelling in Khoisan-identiteit wat in die afdeling oor HemelBesem bespreek word.

5. Conny Braam: Hendrik Witbooi in Nederlandse romans

In 2016, in dieselfde jaar as Koos Marais se *Die keiservoël oor Namaland* in Suid-Afrika, verskyn ook Conny Braam se *Ik ben Hendrik Witbooi* in Nederlands.⁹ Witbooi is ’n (nuwe)karakter in beide hierdie tekste, met die volksmoord op die Herero’s en Namas wat ook prominent figureer. Ten spyte van etlike ooreenkomste tussen Braam en Marais se romans, verskil die twee skrywers se hantering van hul historiese stof aansienlik. Anders as Marais, wat veelrigting-geheue gebruik as ’n strategie om aanvegbare argumente oor koloniale nalatenskappe aan te voer, benader Braam die Namas se geskiedenis van viktimisering as uniek en onderskeibaar van soortgelyke geskiedenisne.

Braam se historiese roman *Ik ben Hendrik Witbooi* bevat etlike tonele wat handel oor dieselfde gebeure as wat in Marais se boek beskryf word. Sy vertel ook die verhaal van Witbooi teen die agtergrond van die volksmoorde in koloniale Suidwes-Afrika. Soos Marais, fokus haar beskrywing van die Duitse aanval op Hoornkrans prominent op die feit dat Von François vroue en kinders doogskiet het: “Dit is de eerste keer dat er tijdens een gewapend conflict vrouwen, kinderen en bejaarden zijn vermoord” (Braam, 2016: 152). Die teks maak dit duidelik dat Witbooi geen ander keuse gehad het as om die vredesooreenkoms met Leutwein te onderteken nie, en benadruk dat Leutwein ’n bepaling ingesluit het wat Witbooi verplig het om saam met die Duitse magte te veg:

Leutwein glimlacht. “Kijk naar de laatste paragraaf. Daarin belooft hij met al zijn weerbare mannen, zonder enige terughoudendheid, militaire diensten te zullen verlenen aan het Duitse keizerrijk” (Braam, 2016: 223).

Soos Marais, maak Braam die werklike Cornelius Fredericks ’n karakter wat die magsvergrype en eksperimente op Haai-eiland eerstehands beleef. Sy skep voorts ’n karakter genaamd Conrad wat as fotograaf die eugenetika-eksperimente deur die kampdokter, vir wie sy die fiktiewe naam dr. Bofinger gee, dokumenteer. Die grusame foto’s van gevangenes se koppe wat Marais as deel van sy teks insluit, word in Braam se roman slegs beskryf:

Conradt fotografeert de hoofden van de Nama, door Bofinger van het lichaam gescheiden, overeind gehouden door speciaal vervaardigde standaards. Het leven is onmiskenbaar uit de verstilde gezichten verdwenen. Toch kan Conrad het gevoel niet afschudden dat ze ieder moment hun ogen kunnen opslaan en hem zullen vragen waarmee hij in godsnaam bezig is (Braam, 2016: 368).

Hoewel Braam op die volksmoorde tydens die Duitse koloniale tydperk fokus, betrek sy ook ander historiese gebeure wat dit voorafgegaan het en wat daarop sou volg. Vroeg in die roman vestig sy aandag op die feit dat die Witboois se wedervaringe in Suidwes-Afrika voorafgegaan is deur hul ontworteling weens Nederlandse kolonialisme in die Kaap:

Het verlangen naar een vruchtbare vallei in het noorden was lang geleden geboren nadat het volk, toen nog als Khoisan bekend, door blanke mannen met vuurwapens was verdreven uit de Kaap – daar waar Afrika ten einde gaat, daar waar ze sinds heugenis als nomaden hadden geleef. Hun eerste trektocht, meer een vlucht, voerde hen met hun kuddes dwars door de Noordelijke Kaap, om pas maanden later vlak onder de Oranjerivier tot stilstand te komen (Braam, 2016: 10).

Die roman eindig met 'n vooruitwysing na die koms van apartheid en die feit dat Namas wat Duitse kolonialisme oorleef het, verdere vernedering en verdrukking onder die heerskappy van Suid-Afrikaanse magshebbers sou moes deurstaan:

Maar op het pad worden ze tegengehouden door Zuid-Afrikaanse soldaten. Een luitenant blaft hun toe in het Afrikaans, wat veel op het Kaap-Hollands lijkt. Waar zijn de identiteitspenningen met nummer die ze verplicht rond hun nek moeten dragen? Hoe kan het dat se zomaar aan het ronddolen zijn. Weten ze soms niet dat het k[...] is verboden zich zonder toestemming buiten het reservaat te begeven?" (Braam, 2016: 378)¹⁰

Van Rooyen se hantering van haar historiese boustof betrek verbande tussen die geskiedenis van Duitse kolonialisme in Afrika en apartheid in Suid-Afrika. Daar is dus sprake van die produktiewe, interkulturele interaksie tussen verskillende historiese herinnerings wat Rothberg met veelrigting-geheue assosieer. Vir Braam gaan dit egter baie bepaald om die unieke posisie van die Namas, as afstammeling van die Khoisan. Die roman neem immers as motto 'n uitspraak deur Nelson Mandela oor historiese onregte teen die Khoisan: "Of human civilisations the Khoisan have probably been wronged the most and the longest by others" (Nelson Mandela, aangehaal in Braam, 2016).

Ook in Braam se opvolgroman, *Wij zijn de wrekers over dit alles* (2020), word daar teen 'n breë historiese agtergrond gefokus op die lotgevalle van die Namas. Die roman handel oor die nasleep van Duitse kolonialisme vir die Witboois ná die Eerste Wêreldoorlog, die wedervaringe van Hendrik Witbooi se kleinseun en ander Namas terwyl hulle tydens die Tweede Wêreldoorlog aan Suid-Afrikaanse kant teen die Nazi's veg, asook die ontnugterings wat ná die oorlog op Witbooi en ander Namasoldate wag tydens die aanloop tot apartheid. Braam se onderwerp is hoe Witbooi se nederlaag opgevolg is deur nog politieke en ekonomiese ontmagtiging vir die Namas. Hendrik Witbooi is 'n belangrike spookteenwoordigheid in die teks. Die vergeefse stryd wat hy teen die Duitse koloniste gevoer het en die implikasies van sy nederlaag word by herhaling betrek by die uitbeelding van latere geskiedkundige gebeurtenisse (soos die oordrag van mag in Suidwes-Afrika aan die Unie van Suid-Afrika, reservaatpolitiek, die miskende bydraes van Namasoldate in die Tweede Wêreldoorlog, die vernederings en verbreekte beloftes daarná en die aanvang van apartheid). Die hoofkarakter is Hendrik se kleinseun, Jakob Witbooi. Wanneer hy as vrywilliger in Windhoek by die Suid-Afrikaanse Leër wil aansluit, tel die feit dat hy 'n Witbooi is, saam met die legendariese "rebelsheid" en "ontembaarheid" van die Witboois, aanvanklik teen hom:

Hij wilde zich aanmelden, maar toen de rekruteringsofficier zijn naam hoorde, vroeg hij hem een momentje te wachten: hij moest even overleggen met een andere officier. Ook al draaiden ze hem de rug toe, toch vind Jakob flarden van hun in het Afrikaans gevoerde gesprek op. Nee, nee, hottentotten liever niet ... ongeschikt, opstandig, niet te temmen. Zelfs de naam Hendrik Witbooi viel een keer (Braam, 2020: 64).

In Tsumeb kry hy dit wel reg om aan te sluit omdat die amptenaar daar “niet eens bekend was met de stryd van Jakobs grootvader teen die koloniale machthebbers” (67). Witbooi oortuig “alle weerbare Witboois en andere Namas” (67) om hulle ook aan te meld. Hy sien dit as ’n strategiese skuif vir stemreg en selfbeskikking ná die oorlog. Die geskiedenis van kolonialisme bemoei hom enduit tydens die jare lange ontberings wat volg. Terwyl hy hom in die Libiese woestyn bevind, sien hy ooreenkomste tussen die nomadiese bestaan van die Bedoeïene en die lewenswyse van die Namas voor kolonialisme:

Af en toe trekt er in die verte een kamelenkaravaan voorbij. Bedoeïene, Afrikanen zoals hiezelf. Hij heeft gelezen over hun hardnekkige verzet teen invallende, teen westerlinge. Nooit hebben ze zich aan iemand onderworpen. [...] Hoe is dat toch moegelik. Waarom is dat deze nomaden wel geluk en zijn eie volk in Namaqualand niet? Waarom heeft het verzet teen die koloniale veroveraar die Namas wel aan die rand van de afgrond gebragt? (Braam, 2020: 59)

Hoewel dit op die oog af lyk asof die skrywer haar hier besig hou met veelrigtinge-geheue en die trek van verbande tussen die Namas en ’n volk wat Witbooi sien as “Afrikanen zoals hiezelf” gaan dit eerder oor die onderskeid as oor die ooreenkoms. Die swaarkry van die Namas onderskei hulle van die Bedoeïene. Wanneer Witbooi later as ’n dwangarbeider by IG Farben in Auschwitz beland, begryp hy hoe die uitwissingskampe die uiteinde van die rassisme is waarvan hy vroeëre vergestaltungs beleef het. Soms herinner Auschwitz hom trouens aan Haai-eiland:

Maar het is de snijdende koude wind die uit de vage herinnering een vast beeld vormt. Hij ziet gewapende Duitse militairen die de laatste overlevende Namas van Shark Island drijven. [...] Nu weet hij het zeker: dit beeld heeft zich steeds aan hem opgedrongen als hij de gevangene uit Auschwitz III, afgeranseld door hun beulen, voorbij zag strompelen (Braam, 2020: 368-369).

Hoewel die teks hier stilstaan by raakpunte tussen die lot van Jode tydens Auschwitz en dié van Namas tydens die koloniale volkslagting in Suidwes-Afrika, word dit opgevolg met tonele waarin dit juis gaan om verskille, meer spesifieke

om die onderskeid wat ná die Tweede Wêreldoorlog in Suid-Afrika op grond van ras gemaak is tussen Namas en Jode. Wanneer Jakob probeer verduidelik waarom hy met die identiteitsbewys van 'n Jood uit die oorlog terugkeer, word hy op krenkende wyse beskryf as “een hottentot die rondloopt met de papieren en de identiteitsplaatjes van een Jood”, word dit aan hom uitgespel dat “Joden in dit land geclassificeerd worden als blank” en word hy ten slotte daarvan beskuldig dat hy die rasseklassifikasies probeer omseil: “En toen dacht jij: als ik nou zijn papieren in handen krijg, dan word ik als blank ingeschreven met alle voordelen van dien?” (Braam, 2020: 362).

Dit blyk dus dat Braam die lotgevalle van Jakob Witbooi en ander Namas wat in die Tweede Wêreldoorlog geveg het, beskryf met inagneming van raakpunte tussen die lot van Jode in die Tweede Wêreldoorlog, maar ook wys op die aspekte van die Namas se geskiedenis wat anders was. Hierdie benadering klop nie met Rothberg se weiering dat onderskeid getref word tussen byvoorbeeld swart en Joodse identiteite en herinneringe nie: “I reject the notion [...] that there is a ‘we’ and a ‘you’ that would definitively differentiate, say, black and Jewish identities and black and Jewish relations to the past” (Rothberg, 2009: 4).

6. HemelBesem: Die “Witbooi-consciousness” van ’n nasaat

Conny Braam gebruik as een van twee motto’s vir *Ik ben Hendrik Witbooi* ’n Afrika-spreekwoord wat sy in Engels soos volg weergee: “Until the lions have their own historians, tales of the hunt will always glorify the hunter.” Dit is onduidelik wat sy hiermee te kenne wil gee. Dit sou kon beteken dat sy haar roman sien as ’n poging om koloniale geskiedskrywing oor Hendrik Witbooi se stryd teen Duitse kolonialisme te korrigeer met ’n verhaal wat uit die Namas se oogpunt vertel word. Dit sou egter problematies wees, omdat sy as Nederlander geassosieer word met Nederlandse koloniale geweld teen die Namas en dus self eerder in die kamp van die “jagters” as dié van die “leeus” hoort. Hierdie beswaar sou geopper kon word ten spyte van die feit dat sy, volgens die biografiese gegewens op die agterblad, ’n anti-apartheidsaktivis was. Yvette Abrahams (1994: 1-9) verwerp byvoorbeeld die moontlikheid dat Khoisan-geskiedenis, soos dié van Hendrik Witbooi, Cornelius Fredericks en die Namas, deur Europeërs gerekonstrueer of verstaan kan word. ’n Ander moontlikheid is dat sy met die gebruik van die motto selfkrities staan teenoor haar eie rol as die skrywer van ’n verhaal wat eerder vertel moet word deur die slagoffers self, of hul nasate. In hierdie verband is dit relevant dat die mees onlangse bewerking van die Witbooi-geskiedenis en die eerste voorbeeld in hierdie artikel wat nie oor die werk van ’n wit skrywer handel nie, HemelBesem se lied “Hendrik Witbooi” is. Dié lied,

wat in 2020 vrygestel is, is voorafgegaan deur verwysings na Hendrik Witbooi in “Ima Kullid”, wat HemelBesem in 2014 in Eersterust saam met ander hiphop-kunstenaars opgeneem het en wat ook kortliks hier bespreek word.

In sy memoir *God praat Afrikaans* (2017) skryf HemelBesem, wie se regte naam Simon Witbooi is, dat hy ’n nasaat van Hendrik Witbooi is. In ’n hoofstuk getiteld “Hulle check’ie my tjappies nie” skryf hy oor die simboliek van sy tjaps oftewel tatoeëermerke. Belangrik vir die daaropvolgende opmerkings oor sy Hendrik Witbooi-tatoeëermerk, is dat hy sy linkerarm, waarmee hy sy mikrofoon vashou, beskou as sy “revolutionary arm”: “Alles daarop is die etos waaruit my waarheid bestaan” (HemelBesem, 2017: 196). Toe hy moes besluit waar die Witbooi-tatoeëermerk op hierdie arm moes kom, was dit vir hom “belangrik dat hy [Hendrik Witbooi] die naaste aan die mikrofoon moes wees wanneer ek [HemelBesem] praat” (197). Die implikasie is dat Hendrik Witbooi deur HemelBesem se lirieke praat en deur HemelBesem omarm word as ’n ‘revolutionary’ of weerstandsfiguur. HemelBesem verduidelik in dieselfde hoofstuk dat die frase “check my tjappies” beteken “neem my rang, waarde of status in ag”. Sy Witbooi-tatoeëermerk beteken dat sy Witbooi-geskiedenis deel uitmaak van sy status en waarde. Wat presies dít behels, raak duideliker wanneer hy in die volgende hoofstuk, “Ons kookie saggie”, wéér vir Hendrik Witbooi ter sprake bring. In hierdie hoofstuk bespreek HemelBesem die impak wat gedwonge verskuiwings op sy oupa, Simon Witbooi, gehad het en hoe dit tot sy latere alkoholisme bygedra het: “Ek dink soms hoe anders dit sou wees as hy nie sy grond verloor het nie” (HemelBesem, 2017: 206). Volgens hom moet sy oupa se lewe en geskiedenis interpreteer word met inagneming van sy oupa se oupa, Hendrik Witbooi: “Ons moet verder kyk in die bloed van Thomas Witbooi. [...] Tot by sy pa se pa op die geldeenheid van Namibië” (207). Om Hendrik Witbooi te onthou, is volgens HemelBesem nodig omdat kinders helde nodig het en omdat sulke ikone “nodig [is] vir die voortbestaan van enige groep mense”. HemelBesem sien in Hendrik Witbooi die moontlikheid van ’n “gids” na sukses en eiewaarde, nie net vir homself nie, maar vir die groep mense waarvan hy deel is. Hendrik Witbooi is voorts vir hom deel van ’n lang geskiedenis van weerstand en die inspirasie vir verset in nuwe omstandighede:

As ’n ou soos my pa, my oupa en Hendrik [Witbooi] ’n geskiedenis het van hardgebak wees en nie sommer bes gee in gevegte nie, sal hulle sê: “Hy kookie sag nie!” Ons mense is by die kookpot van vernuwing en modernisering, maar gaan Namakwaland toe en jy sal sien, ons mense kookie sag nie! (208).

HemelBesem eindig die besinnings oor die betekenis van Hendrik Witbooi vir hom en sy mense deur die lirieke aan te haal wat hy gesing het in “Ima

Kullid”, die produk van samewerking tussen ’n aantal hiphop-kunstenaars. Die lirieke en gepaardgaande beeldmateriaal op die “Koulid Tjoob”-kanaal op YouTube demonstreer Moses (2019: iii) se siening van hiphop-musiek deur bruin, Kaapse musikante as uitinge van ’n bepaalde sosiopolitieke en kulturele identiteit wat soms as “colouredness”, soms as “swart”, “Khoisan”, “Nama” en soms foneties en na aanleiding van Kaaps as “kullid” benoem word. Moses (2019: 10-11) verduidelik die uitwisselbaarheid en ooreenskuiwing van hierdie terme soos volg:

[T]he interlocutors with whom I spoke adamantly renounced the term “coloured” as a fiction of apartheid-era social organization. Instead, some artists preferred a Black Consciousness racial and/or political affiliation; some claimed an indigenous ethnic identity of Khoisan, or Nama. Others still, embraced the appellation “coloured,” adopting a phonetic spelling for the word (i.e.: K-u-l-l-i-d), thereby asserting cultural and linguistic facility with Afrikaans, referred to usually as Kaaps, as a contingent basis for group inclusion. In all instances, whether these affiliations were embodied as discrete, or as overlapping - “colouredness” as a form of “Blackness,” for example - interlocutors were steadfast in their subversion of the negative social connotations within the South African imaginary that accompanied “being coloured.”

In die Kaapse Afrikaans van HemelBesem en mede-hiphopkunstenaars word dit “koulid”, “kallit” of “kullid” (sien byvoorbeeld die titel van “Ima Kullid”, die naam van die YouTube-kanaal, die T-hemp wat HemelBesem in die musiekvideo dra en die spelling van lirieke onderaan HemelBesem se lirieke op YouTube). “Ima Kullid” is onmiskenbaar ’n voorbeeld van die soort hiphop wat Moses (2019: iv) tipeer as ’n viering van gekleurde of ‘kullid’ identiteit. Hierdie soort hiphop gebruik Kaaps eerder as Standaardafrikaans om negatiewe stereotipes uit te daag, fokus op sosiale opheffing en lewer kritiek op maatskaplike ongelykheid. HemelBesem vestig in die musiekvideo aandag op sy Witbooi-tatoeëmerk en besing Witbooi as voorbeeld of “templaat” vir hedendaagse weerstand in Suid-Afrikaanse konteks:

Ek’s krielwrig met vuur binne, Kaptein’s nog ’n template.

Witbooi moet hands-down gepraise word. Sement dit! (HemelBesem, Uni-Verse, Harmonix en Hulleywould, 2014)

In die lied “Witbooi” keer hy op eksplisiete wyse terug na die tema van “kallit”-wees. Hy noem armoede, dwelms en benedegeweld as probleme, maar besing ook die feit dat ‘kallits’ sogenaamd “kapadien” en “KING” is:

Gestraf, ek siek, en sat van alles
 Sat gestiek, en plat soes wallets
 Is kapadien ons BLAH! soes malle
 Klim uittie kas uit! Jy' s KING, kallits! (Hemelbooi, 2020)

Die woord “kaptein”, wat met Witbooi geassosieer word in “Ima Kullid”, vervloei hier met die woord “kapadien”, waarvan die betekenis deur sprekers van Kaaps soos volg verduidelik word: “[I]s ma net om te sê jy staan trug vir niks wat oor jou pad komi”, “jy trekki trugii”, “jy gie nie krag weg nie, sterke bene tot laat toe en gagga vir enige ding” en “is mnet om te se niemnd knju se of stop nie [...] want jy het ’n sterk gevreet” (Die Twaalf, 2021). In die konteks van “kallit”-wees beroep HemelBesem hom op die Witbooi-geskiedenis om te protesteer teen marginaliteit, armoede, grondonteiening en politieke onmag in die hedendaagse Suid-Afrika. Die refrein lui:

Wiet' ie altyd watte' kant toe nie
 en 'it voel dan ek is man-allien
 ons is mos oek al lankal hie'
 is ek han niks hie' in my land in nie?
 Dis unbelievable! Xam was hie' gekul,
 down tot even 'n nul
 die country is stil, lat ons net hum
 terwyl 'ie Nama people 'it gil
 skrie; “Witbooi! Witbooi! Witbooi!”

Die historiese onreg teenoor die Witboois word verweef met HemelBesem se gevoel dat hy en sy mense “niks” is in ’n land waar hy “lankal” is. Die geskiedenis van Witbooi in Namibië onder Duitse koloniale bewind word verweef met die geskiedenis van grondonteiening en politieke marginalisering in Suid-Afrika tydens apartheid en daarná: HemelBesem verduidelik die wisselwerking tussen die besondere en meer universele aspekte van sy Witbooi-geskiedenis soos volg in ’n onderhoud met Klopper (2020):

Ek dink die lied spreek nie noodwendig Nama-geskiedenis aan nie, dit spreek ook nie noodwendig Witbooi-geskiedenis aan nie. Dis wel die Khoi ... die onderton is die Khoi-consciousness as ek dit so kan noem. [...] Daai fokus, daai drome, daai visie ... daai raak dan ’n general thing [...] So ek dink die song moet dáái aanspreek.

Die “Khoi-consciousness” is volgens HemelBesem iets wat afstammeling van die Khoi, San, Griekwa en ander inheemse bruin stamme in gemeen het. Dit kom neer op wat Moses (2019: 207) met verwysing na die werk van Emile, ’n ander Kaapse hiphop-kunstenaar, beskryf as “conflating ‘Khoisan-ness’ with colouredness”. Moses verduidelik dat Kaapse hiphop ’n verband vestig tussen Kaaps soos dit deur die bruin werkersklas van die Kaapse vlakte gepraat word en die vroegste vorme van Afrikaans wat deur die Khoisan ontwikkel is:

Bringing together a number of ideological and localized historical inferences, Emile’s verse establishes the connection between Kaaps as spoken by the working-class coloured inhabitants of the Flats, and the archetypal form developed by the Khoisan people (Moses, 2019: 207).

Op grond van hierdie taalverwantskap skuif “kullid”-wees en “Khoisan-wees” oor mekaar as verwante identiteite in ’n aaneenlopende geskiedenis wat strek vanaf koloniserings tot en met die nalatenskappe van apartheid:

In a seamlessly subjective, ethnonational move an assertion is made between marginalized coloured communities and their autochthony; the entirety of this contemporary ethno-racial demographic is posited as Khoisan, as direct descendants of South Africa’s indigenous people by virtue of linguistic heritage (Moses, 2019: 207)

Dit is duidelik uit HemelBesem se uitbeeldings van Hendrik Witbooi in sy memoir en lirieke, asook visueel in die gepaardgaande musiekvideo’s, dat hy Hendrik Witbooi in die hedendaagse, Suid-Afrikaanse konteks herinterpreteer as ’n leier met relevansie vir al sy nasate. HemelBesem se siening van wie hierdie nasate sou wees, is breed en inklusief en bewus van historiese raakpunte tussen verskillende geskiednisse van die onderdrukking van suidelike Afrika se inheemse en oorspronklike bewoners.

Die belang van Hendrik Witbooi en die geskiedenis van Duitse koloniale onderdrukking vir sy nasaat, Simon Witbooi, in die konteks van die Khoisan- en “kullid”-bemoeienis met Suid-Afrika se apartheidsnalatenskappe, herinner sterk aan Rothberg se stellings oor die impak van veelrigting-herinnerings aan traumatiese gebeure op die kollektiewe identiteit van geviktimizeerde groepe. Volgens Rothberg gebeur dit dikwels dat geviktimizeerde groepe se kollektiewe herinnerings gevorm word deur kennisname van raakpunte met ander geskiednisse van onderdrukking. Veelrigting-geheue is die vind van produktiewe raakpunte, kruisverwysings en leengoed (Rothberg, 2009: 3). Wanneer HemelBesem verduidelik dat die geskiedenis van Witbooi en die Namas nie net ’n besondere nie, maar ook ’n groter en meer algemene relevansie het omdat dit

verband hou met herinnerings wat die afstammeling van die Khoi, San, Griekwa en ander inheemse bruin stamme in gemeen het, praat hy uit dieselfde mond as Rothberg (2007: 5):

Memories are not owned by groups – nor are groups “owned” by memories. Rather, the borders of memory and identity are jagged; what looks at first like my own property often turns out to be a borrowing or adaptation from a history that initially might seem foreign or distant.

HemelBesem se aandrag op gedeelde geskiedenis illustreer voorts hoe veelrigting-geheue verwantskappe vestig oor ruimtelike, temporele en kulturele grense heen:

The model of multidirectional memory posits collective memory as partially disengaged from exclusive versions of cultural identity and acknowledges how remembrance both cuts across and binds together diverse spatial, temporal, and cultural sites (Rothberg, 2007: 11).

7. Gevolgtrekkings

Volgens Rothberg (2009: 309) was pogings om die Holocaust te verwerk nog altyd verweef met voortdurende prosesse van dekolonisering: “Coming to terms with the Nazi genocide of European Jews has always been intertwined with ongoing processes of decolonization”. In Afrikaans het Piet van Rooyen se *Op soek na Witbooi* (2011), die eerste teks waarin die interverweefdheid tussen die Nazi’s se Jodeslagting en dekolonisering aan die bod kom, egter eers twintig jaar ná Namibiese onafhanklikheid verskyn. Namibië was boonop die laaste voormalig Europese kolonie wat onafhanklikheid verkry het. Die tekste wat in hierdie artikel bespreek word, is trouens almal geskryf ná die onafhanklikheidswording van Namibië. Ook relevant is dat almal geskryf is voordat Duitsland in 2021 amptelik erken het dat hy aandadig was aan volksmoord. Die tekste sou almal gelees kan word as aktivisties, omdat dit die vergrype belig wat die Duitse regering tot en met 2021 nie amptelik wou erken nie. Hendrik Witbooi figureer op belangrike wyse in al hierdie tekste. Hoewel die dokumentêre fiksie van Van Rooyen en Marais nie heeltemal loskom van koloniale denkbeelde oor Witbooi nie, bring die skrywers wel hulde aan hom en sy bevrydingstryd. In hul tekste word Witbooi herverbeel op maniere wat sekere aspekte vertoon van ‘veelrigting-geheue’ (‘multidirectional memory’; Rothberg, 2009). Ook Braam se *Ik ben Hendrik Witbooi* en *Wij zijn de wrekers over dit alles* staaf Rothberg se insig dat konsepte soos ‘ras’, ‘trauma’ en ‘biopolitiek’ kan dien om die diskursiewe bande tussen verskillende geskiedenis

van geweld en onderdrukking duidelik te maak. Hoewel ooreenkomste tussen die uitwissing van die Jode en die Namas in Marais, Van Rooyen en Braam se tekste ter sprake kom, strook die uitkomst in hierdie tekste nie volledig met Rothberg se teoretiserings van die konsep ‘veelrigting-geheue’ nie.

Die skrywer en sanger HemelBesem is die eerste kunstenaar in Afrikaans wat vorendag kom met ’n werklik postkoloniale blik op Hendrik Witbooi. Die manier waarop hy Witbooi herverbeel, vestig verbande tussen verskillende geskiedenis van koloniale geweld in Namibië en Suid-Afrika en die apartheidsnalatenskappe waaronder ‘kullid’ mense van die Kaap, oftewel die nasate van diverse inheemse groepe, gebuk gaan. Sy uitbeelding van Witbooi wil nuwe vorme van samehörigheid tussen getraumatiseerde groepe vestig. Dit word ook gebruik om te protesteer teen historiese onregte (soos grondonteiening deur koloniste en gedwonge verskuiwings deur die apartheidsregering) en die hedendaagse gevolge daarvan (byvoorbeeld armoede, geweld, dwelmverslawing, maatskaplike ongelukheid en politieke gemarginaliseerdheid).

Ten slotte is dit interessant om te let op die relevansie van Rothberg (2007: 18) se gevoel dat kruisverwysings tussen die geskiedenis van die Holocaust, kolonialisme en ander totalitêre geskiedenis veral gevind word in gemarginaliseerde tekste, of in gemarginaliseerde teksoomblikke in bekende tekste: “[M]oments of contact occur in marginalized texts or in marginal moments of well-known texts”. Die voorbeelde in hierdie artikel kom uit twee tekste wat in Afrikaans byna geen publisiteit of resensies ontvang het nie (Van Rooyen, 2011; Marais, 2016), twee Nederlandse romans wat in Nederland betreklik onbekend is (Braam, 2016 en 2020)¹¹ en, laastens, HemelBesem (2014, 2017, 2020) se memoir en hiphop-lirieke in Kaaps, ’n voorheen gemarginaliseerde variant van Afrikaans.

Universiteit van Kaapstad

Bronnelys

- Abrahams, Yvette.** 1994. *Resistance, pacification and consciousness: a discussion of the historiography of Khoisan resistance from 1972 to 1993 and Khoisan resistance from 1652 to 1853*. Ongepubliseerde M.A.-tesis. Kaapstad: Universiteit van Kaapstad.
- Adhikari, Mohamed.** 2008. “Streams of blood and streams of money”: new perspectives on the annihilation of the Herero and Nama peoples of Namibia, 1904-1908. *Kronos*, 34(1): 303-320.
- Anoniem.** 2018. Germany returns 27 sets of colonial-era remains to Namibia. *AP News*, 29 Augustus. <https://apnews.com/article/4d0d65b1f0f3427cad384180ded754d6>. (Datum van gebruik: 17 Oktober 2023).

- Anoniem.** 2021. Germany officially recognises colonial-era Namibia genocide. *BBC.com*, 28 Mei. <https://www.bbc.com/news/world-europe-57279008>. (Datum van gebruik: 17 Oktober 2023).
- Baer, Elizabeth.** 2017. *The Genocidal Gaze. From German Southwest Africa to the Third Reich*. Detroit: Wayne State University Press.
- Beuke-Muir, C. M.** 2010. 'n *Onderzoek na George Weideman as dramaturg*. Ongepubliseerde PhD-dissertasie. Bloemfontein: Universiteit van die Vrystaat.
- Boehme, Franziska.** 2020. Reactive remembrance: The political struggle over apologies and reparations between Germany and Namibia for the Herero genocide. *Journal of Human Rights*, 19(20): 238-255
- Braam, Conny.** 2016. *Ik ben Hendrik Witbooi*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Braam, Conny.** 2019. *Ek is Hendrik Witbooi* (vertaal deur Zandra Bezuidenhout). Pretoria: Protea Boekhuis.
- Braam, Conny.** 2020. *Wij zijn de wrekers over dit alles*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Budack, K.F.R.H.** 1971. Preisgedichte von Khoe-khoe-Hauptlingen in Südwestafrika, *Journal S.W.A. Wissenschaftliche Gesellschaft*, XXV: 65-75.
- Coetzee, J.M.** 1974. *Dusklands*. Johannesburg: Ravan.
- Coetzee, J.M.** 2021. *Late essays: 2006-2017*. London: Harvill Secker.
- Die Twaalf.** 2021. So kan iemand my asb sê wat beteken #Kappedien? *Facebook*-plasing. <https://www.facebook.com/12Vsse/posts/890034734941289/> (Datum van gebruik: 17 Oktober 2023).
- Erichsen, C.W.** 2005. "The angel of death has descended violently among them": *Concentration camps and prisoners-of-war in Namibia, 1904-1908*. Leiden: African Studies Centre.
- Fanon, F.** 2004. *Wretched of the earth*. New York: Grove Press.
- Francken, Eep.** 2020. Schimmig, heftig, verpletterend. De Afrikaanse literatuur in Nederland in 2019. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 60(1): 246-252.
- Groenewald, G.** 2010. Afrikaans as lingua franca in Namibië, ca. 1800-1920. *Litnet Akademies*, 7(3): 65-102.
- HemelBesem.** 2017. *God praat Afrikaans*. Pretoria: Lapa-uitgewers.
- HemelBesem.** 2020. Witbooi. *YouTube*, 19 Oktober. <https://www.youtube.com/watch?v=tXjRulVcQA4>. (Datum van gebruik: 17 Oktober 2023).
- HemelBesem, Maxwell Uni-Verse, 2J Harmonix en Hulleywould.** 2014. Ima Kullid. *Kullid Tjooob YouTube*-kanaal, 25 September. <https://www.youtube.com/watch?v=-grrM8PEo3I>. (Datum van gebruik: 17 Oktober 2023).
- Hillebrecht, W.** 2015. Hendrik Witbooi and Samuel Maharero: The ambiguity of heroes. In: Silvester, J. (ed.). *Re-viewing resistance in Namibian history*. Windhoek: University of Namibia Press.

- Hofmeyer, Isabel.** 1991. Popularising history: The case of Gustav Preller. In: Clingman, Stephen (ed.), *Regions and repertoires: Topics in South African politics and culture*. Johannesburg: Ravan Press.
- Kambwela, Selma.** 2019. Witbooi bible and whip returned to Namibia. *Namibia Press Agency*, 26 Februarie. <https://www.nampa.org/index.php?model=featured&function=display&id=149821>. (Datum van gebruik: 17 Oktober 2023).
- Klopper, Annie.** 2020. 'n Gesprek met HemelBesem oor “Witbooi”. *Litnet Musiek*. <https://www.litnet.co.za/n-gesprek-met-HemelBesem-oor-witbooi/>. (Datum van gebruik: 17 Oktober 2023).
- Kössler, R.** 2015. *Namibia and Germany. Negotiating the past*. Windhoek: Namibia University Press.
- Liebenberg, B.J.** 1975. Gustav Preller as historikus. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 15(4): 243-249.
- Loots, Sonja.** 2022. Hendrik Witbooi (1830-1905): Literêre uitbeeldings tydens apartheid in historiese en ideologiese konteks. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 29(2): 55-75.
- Madley, Benjamin.** 2005. From Africa to Auschwitz: How German South West Africa incubated ideas and methods adopted and developed by the Nazis in Eastern Europe. *European History Quarterly*, 35(3): 429-464.
- Marais, Koos.** 2016. *Die keiservoël oor Namaland*. Pretoria: Cordis Trust Publikasies.
- Mbembe, A.** 2001. *On the postcolony*. Berkeley: University of California Press.
- Melber, H.** 1985. Namibia: The German roots of Apartheid. *Race & Class*, 27(1): 63-77.
- Melber, H.** 2005. Namibia's past in the present: colonial genocide and liberation struggle in commemorative narratives. *South African Historical Journal*, 54(1): 91-111.
- Moses, W.** 2019. *In the mix: Expressions of coloured identity in Cape Town-based hiphop*. PhD-proefskrif, Universiteit van Harvard.
- Olusuga, D. en Casper Erichsen.** 2010. *The Kaiser's Holocaust. Germany's forgotten genocide and the colonial roots of Nazism*. London: Faber & Faber.
- Patemann, Helgard.** 1984. *Lernbuch Namibia. Deutsche Kolonie 1884-1915*. Wuppertal: Peter Hammer Verlag.
- Pool, G.** 1979. *Die Herero-opstand. 1904-1907*. Kaapstad: HAUM.
- Preller, Gustav.** 1941. *Voortrekkers van Suidwes. Geskiedenis van die land en sy volke met hul oorloë; van die Dorslandtrek; die Smit-trek uit Piketberg en die Duitse en Britse verowering*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk.
- Rothberg, M.** 2009. *Multidirectional memory. Remembering the Holocaust in the age of decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
- Unesco.** 2005. *Letter journals of Hendrik Witbooi*. Geargiveerde webblad. <https://>

webarchive.unesco.org/web/20151225200834/http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-5/letter-journals-of-hendrik-witbooi/ (Datum van gebruik: 17 Oktober 2023).

- Van den Berg, Zirk.** 2018. *Die vertes in*. Kaapstad: Kwela.
- Van Jaarsveld, F. A.** 1990. Gustav Preller: Sy historiese bewussyn en geskiedbeskouing. *Historia*, 35(2): 3-19.
- Van Rooyen, P.** 2011. *Op soek na Witbooi*. Windhoek: Macmillan Education Namibia.
- Van Rooyen, P.** 2021. The German attack on the Witboois at Hornkranz, Namibia, April 1893. *Scientia Militaria: South African Journal of Military Studies*, 49(1): 57-73.
- Van Zyl, Marinda.** 2021. *Veldhospitaal 12*. Kaapstad: Tafelberg.
- Vedder, H.** 1966. *South West Africa in early times. Being the story of South West Africa up to the date of Maharero's death in 1890*. Londen: Cass en Co.
- Wannenburgh, Alf.** 1980. *Forgotten frontiersmen*. Kaapstad: Howard Timmins.
- Wellington, J.H.** 1967. *South West Africa and its human issues*. Oxford: Clarendon.
- Witbooi, H.** 1929. *Die dagboek van Hendrik Witbooi. 1884-1905. Bewerk na die oorspronklike dokumente in die regeringsargief*, Windhoek. Kaapstad: Van Riebeeck Vereniging.
- Zimmerer, J.** 2003. War, concentration camps, and genocide in South-West Africa: The first German genocide. In: Zimmerer, J. en Zeller, J. (eds.). *Genocide in German South-West Africa: The Colonial War of 1904-1908 and its Aftermath*. Pontypool: Merlin.

Note

1. Die raspejoratief word hier na deeglike oorweging nie weggelaat nie, maar tóg aangehaal om die trant waarin Preller skryf, en die wyse waarop hy die reeds kwetsende woord “Hottentot” met ’n selfs krenkender term vervang, te illustreer.
2. Coetzee se belangstelling in Witbooi hou ook verband met die geskiedenis van koloniale geweld waaroor hy in die tweede gedeelte van *Dusklands* (1974) geskryf het. Die tweede novelle in *Dusklands* is gegrond op historiese rekords oor die moord op Namas deur sy voorvader, Jacobus Coetzee.
3. Hendrik Witbooi was ook ’n karakter in George Weideman se dramas *M29* en *’n Smeerige geskiedenis*, wat volgens Beuke-Muir (2010: 309) onderskeidelik in 1986 en 1987 in Pretoria as Kampustoneel-produksies opgevoer is. Omdat hierdie dramas nie gepubliseer is nie, word dit nie in hierdie artikel bespreek nie. Die volksmoord en die gevolge daarvan vir Namas word ook verken in Zirk van den Berg se *Die vertes in* (2018) en Marinda van Zyl se *Veldhospitaal 12* (2021), maar word nie hier vollediger bespreek nie omdat ek fokus op tekste waarin Hendrik Witbooi ’n karakter is.

4. Dr. Heinrich Göring (vader van die berugte Nazi Hermann Göring) was die eerste keiserlike gesant wat na Suidwes-Afrika gestuur is en was van 1884 tot 1889 aan die stuur van sake. Hy is opgevolg deur commandant Curt von François vanaf 1889 tot 1894 en goewerneur Theodor von Leutwein vanaf 1894 tot 1904. Die volksmoord op die Namas en Herero's het geskied onder die bewind van luitenant-generaal Lothar von Trotha, wat Leutwein in 1904 opgevolg het.
5. PLAN (the People's Liberation Army of Namibia) was Swapo se militêre vleuel.
6. Ek volstaan met die bladsyverwysings, aangesien ek meen dit is oorbodig en problematies om die skrywer se woordkeuses hier te herhaal.
7. Dieselfde gedig is ook deur Budack (1971) opgeteken en verskyn in Duits in Pateman se *Lernbuch Namibia* (1984: 93).
8. Sien ook Mbembe (2001: 27) oor koloniale stereotipes van gekoloniseerders as nie-menslik.
9. *Ek is Hendrik Witbooi*, 'n Afrikaanse vertaling van Braam se teks, het in 2019 verskyn.
10. Braam sluit die volledige raspejoratief wat so sinoniem is met apartheidsdenke in, maar omdat die punt wat sy maak in die konteks van hierdie artikel duidelik is daarsonder, herhaal ek dit nie hier nie.
11. Ek grond hierdie stelling op Nederlandse kongresgangers se terugvoer op my referaat oor Braam se roman by die 2022-Colloquium van die Internasionale Vereniging Neerlandistiek in Nijmegen.